

УКРАЇНСЬКА РОМАНТИЧНА ЕЛЕГІЯ Й КОРДОЦЕНТРИЗМ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ

О.Г. Ткаченко, О.С. Лахтар

У статті на основі елегійних творів давньоукраїнської поезії та елегій Л. Боровиковського, М. Шашкевича, А. Метлинського, М. Петренка, В. Забіли та Т. Шевченка простежується вплив філософії серця на розвиток української елегії як один із проявів національної самобутності жанру.

Елегія в українській поетичній традиції чи не найбільш адекватно відбиває душевний склад і менталітет українського народу. Справді, вітчизняна елегія має суто національне коріння. По-перше, життєдайним джерелом елегійної поезії стала народна пісня, пронизана смутком та тугою від життєвих негод, глибокими і щирими почуттями любові, розмірковуваннями про долю простої людини. По-друге, шляхи розвитку елегії, її еволюція так чи інакше визначалися історією країни, а українська дійсність, наповнена драматичними політичними, релігійними та культурними подіями, була нестабільна складна й трагічна. Митцям і на думку не спадало зображувати вигадані події неіснуючих героїв та оспівувати надумані почуття.

В українців елегія чи не “найнаціональніша” форма художньо-поетичного мислення, яка в протязі багатьох століть перебуває в епіцентрі ідейно-естетичних пошуків художньої свідомості, що й зумовлює постійний інтерес літературознавців до цього жанру. “Національне естетичне обличчя” елегії передусім визначається її світоглядною основою – кордоцентризмом, що відображає специфіку ментальної свідомості українців, яким притаманні надмірна розчуленість, сердечність, релігійність, мрійливість та задумливість.

Уміння серцем жити вважається однією з кращих рис менталітету українського народу. Теоретичне обґрунтування філософії серця, яка трактує серце як центр людського буття, в Україні започатковує К. Транквіліон-Ставровецький, розвиває Г. Сковорода, а в XIX столітті – Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич та інші.

За їх вченням, серце – не тільки носій та оберіг усіх тілесних сил людини, а й центр душевного й духовного життя українців. У серці народжується й починається рішучість людини на ті чи інші вчинки, у ньому виникають різноманітні наміри і бажання, воно є осереддя волі й почуттів. І насамкінець, серце – осереддя морального життя українців. У серці з’єднуються усі їх моральні стани. Воно – початок усього доброго і злого у словах, думках і вчинках українців. Відтак серце становить значну частину нашого ества, це скрижаль, на якій викарбуваний природний моральний закон. “В серці людини знаходиться основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають особливості, в якій виражається саме її душа, а не інша, і набувають такого особистого, приватно-визначеного спрямування, за силою якого вони суть прояву не загальної духовної істоти, а окремої живої справді існуючої людини” [12, 82].

Про вплив “філософії серця” на розвиток української літератури йдеться у багатьох працях українських вчених, зокрема Д. Чижевського [10], Т. Бовсунівської [2], А. Калюжного [4], Т. Закидальського [3].

Як відомо, у центрі елегійного жанру екзистенціальні проблеми людини. Елегія – це “ліричний твір медитативного характеру, журливої тональності, поетична сюжетна основа якого – емоційна реакція суб’єкта на певні події, ситуацію, психічні імпульси (почуте, згадане, пережите) чи конкретний душевний стан ліричного “Я”, яке охоплене меланхолією, смутком, навіть стражданням” [5, 9]. А кордоцентризмові властиві саме виразні емоційні форми та зв’язок ентузіастичних настанов з чуттєвою сферою.

Ми спробуємо на рівні образної системи простежити зв’язок української елегійної поезії з філософією серця та її вплив на еволюцію жанру.

Значна роль образів лірико-психологічної семантики, зокрема серця, спостерігається уже в поетичній тканині давньоукраїнської елегії, що засвідчує розширення психологічної сфери елегійної поезії. “Серцем своїм тужить” ліричний герой відомої давньоукраїнської елегії “Пісня о світі” О.Падальського, в якій гостро звучить проблема несправедливості існуючого світу, покинутості людини Богом. Образ серця, підсилений образом сліз, окреслює екзистенціальний стан героя:

Кривавії сльози з очей моїх плинуть,
Хоч би на один час, то не перестануть.
Плачуть мої очі, серцем своїм тужу,
Же я ні од кого радості не вижу.
Як же мені не тужити? [7,65]

Важливим чинником формування чуттєвого світу елегійної поезії постає образ серця в такому її різновиді, як любовна елегія. Показовою в цьому аспекті є анонімна поезія “Чого ж моє серденько тяженько вздыхає”.

У давньоукраїнській елегії трактування образу серця має фольклорний характер і символізує вияв почуттів, емоційний стан героя, може бути інтимізованим звертанням, уособлювати кохану людину, наприклад, “Смутна на серцю хвиля наступає” [7, 91], “Ти у мене, моє серце, // Паче всіх ізбранна” [7, 93], “...любив сердечне” [7, 94], “Жаль серцю моєму” [7, 98], “Ах, як серцю не нудіти”, “Серце во мні умліває”, “Великая серцю туга” [7, 100], “І тяжкого серця вздыхання”, “Я тобі вірне серцем сприяла”, “Розвесели серце моє розмовами” [7, 102], “Чом тужиш, сердейко” [7, 112], “Хіба ти, мила, серця не маєш?”, “Що я тому винен, що я серце маю?”, “Ой, Боже, мій Боже, глянь на серце моє” [7, 122].

Переміщення епіцентра діяльності з “життя розуму” на “життя серця”, що виявилось уже в поезії Г. Сковороди, стало визначальним принципом романтизму. “Романтики, - пише Т.Бовсунівська, - сповідуючи сквородинський погляд на серце, на основі філософського й естетичного осмислення його, побудували мистецький принцип народності. В ньому злилися дві могутні стихії: народнопоетична та філософія серця. Народний дух в теорії українських романтиків завжди джерелом своїм має серце” [1, 80].

Нова концепція людини і світу, їх нових взаємовідносин і зв'язків сприяла появі в літературі сентименталізму та романтизму як нових форм художнього пізнання, так і заглибленню ліричного суб'єкта в своє “я”, передусім у власне “серце”. Це розширювало уявлення про внутрішній світ людини, утверджувало її здатність до глибоких інтимних почуттів. На перше місце висувуються душевна емоція, почуття та серце. Як слушно зазначає Т. Бовсунівська, “романтики, сповідуючи сквородинський погляд на серце, на основі філософського й естетичного осмислення його, побудували мистецький принцип народності. В ньому злилися дві могутні стихії: народнопоетична та філософія серця. Народний дух в теорії українських романтиків завжди джерелом своїм має серце” [1, 80].

Це положення спробуємо проілюструвати елегійними творами Л.Боровиковського, М.Шашкевича, А.Метлинського, М.Петренка, В.Забіли та Т.Шевченка.

У елегійній поезії Л. Боровиковського [9] образ серця – поширений засіб художнього відтворення душевного хвилювання ліричного суб'єкта, яке виникає в результаті дії як внутрішніх, так і зовнішніх факторів: “Лягла журба на серденько”, “Ніхто в горі сирітоньки // До серденька не пригортає”, “Знявся та полетів би я, // Куди рветься моє сердечко!” (“Журба”), “Ой кряче ворон, негодоньку чує: // Щось козакові серденько віщує”, “Серце-козаче, як рано рушаєш”, “Чи тугу серця в степу розсипати?”, “Серденьку скушно”, “серденько не знає”, (“Розтавання”). Образ серця підкреслює психологічну заглибленість, що є однією з прикметних ознак елегії з притаманною їй суб'єктивною емоційною модальністю.

Значною активізацією образ серця характеризується у жанровій структурі елегійної поезії М.Шашкевича [9]: “...серцем нудить”(“Туга”); ”...серцем затужила”

(“Вірна”); “...тяжко мому серцю”, “Тяжку тугу із серденька // при милій розбите!”, “Учинила-сь мому серцю // З гараздом розлуку”, “Своє серце їсти”, “Б’є ми серце тяжким крилом” (“Лихая доля”); “Нехай знає ей серденько” (“До милої”), “В серце тугу рониш?”, “Мому серцю найрадоші” (“Думка”); “...грало серце моє”, “До серця-сь припала” (“Підлисе”); “Моє серце розпукаєсь, // Від журби ся крає” (“Над Бугом”); “Що давить серце, як відьма кошава”, “...із серця сплакати”, “...тяжку скалу над серцем ся збили”, “Ми веселі, і серденько грає”, “Кому Бог в груди дав серце м’якеньке”, “Туга до серця, як гадь, ся вселила” (“[Безрідний]”), – де фольклорні принципи розкриття образу поєдналися з власне літературними вітчизняними та європейськими.

Національна своєрідність жанру, обумовлена кордоцентричним світобаченням, виявляється і у поетичній організації елегій А.Метлинського [9], зокрема домінуванні образів психологічної семантики – серця і сліз, наприклад: “сльози поллються, серденько ние” (“Бандура”), “Хто тебе, родину, рідний зневажає, // Хай той на чужині серця не має” (“Зрадник”), “Серце ние, заниває // Мов на серце сирий туман тяжко-важко налагає!” (“Чарка”), “Та в чужині серце мені ние” (“В’язонько”), “Дійде до серця, серце палитиме // Може, й бандуру ще хто учує, // Й серце заніє і затоскує” (“Смерть бандуриста”), “А серденько до матінки так і припадає” (“Розмова з покійними”). Як бачимо, душевні переживання елегійного героя спричинені зовнішнім впливом, передусім пов’язаним з національними проблемами.

Образ серця, який характеризує емоційну сферу життя душі особистості і постає символом людяності, духовності особливу роль відіграє у елегіях М.Петренка та В.Забіли [9]. Наприклад, у Петренка читаємо: “Ой гірко для серця так в горі тонути”, “живцем серце вирвать” (“По небі блакитнім очима блукаю”), “Яку несучу на серці муку” (“Тебе не стане в сих місцях”), “Люте горе, мов тая гадюка, коло серця в’ється” (“Туди мої очі, туди моя думка”); у Забіли: “серцю мойму як хотілось // Так не удалося: // Схаменулось, стрепенулось, кров’ю запеклося” (“Туга серця”), “От як горе досаждає, // Як серце крушиться” (“Розлука”), “Нехай серце в невірної // На шмаття ірветься” (“Пугач”), “Тяжко серцю, як здумаєш // Коли б теє вернулося, // Що серцю казало!” (“До невірної”), “Із радощів серце в грудях // Більше не заб’ється” (“Осінній вітер”), “Серце не прив’яжеш” (“Сорока”), “Серце нудьги не бачило // З горем не стрічалось”, “Уже серцю радість” (“До коня”), “Серце в грудях задрижало”, “Серце б’ється, завмирає” (“Кохання”), “Серце з серцем зчепилося // Трудно розірвати” (“Ой, коли б хто знав, як тяжко...”). Слід зазначити, що у Забіли образ серця є майже в кожній елегії. До того ж цей образ є не тільки символом емоційного стану життя душі, а й уособленням коханої, інтимізованим звертанням як у елегії “Ой, коли б хто знав, як тяжко...”:

Поки серце б’ється в грудях,
Поки жив я буду,
Не покину тебе, серце,
Дівчинонько мила... [9, 263].

Історія серця, душевних почуттів, глибоких внутрішніх переживань в основі багатьох українських романтичних елегій. Чи не найяскравішим її взірцем є елегія “Чого мені тяжко, чого мені нудно” Т.Шевченка, ліричний герой якої відчуває своє повне відчуження від людей:

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите – а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі [12, 194].

Як бачимо, романтичний мотив смерті, що постає умовою звільнення від страждань, реалізується за допомогою образу серця. “Шостий рядок “Засни, моє серце, навіки засни” – логічне перевтілення мотиву нестерпного страждання у мотив смерті – смислова та інтонаційна кульмінація твору” [11, 43]. Отже, Шевченкова елегія є яскравим зразком найвиразнішого втілення образу серця в жанрі елегії, що підтверджується останніми словами поезії: “Закрий, серце, очі”.

Таким чином, можна стверджувати, що у своїх естетичних шуканнях вітчизняні митці спиралися на кордоцентричне світосприймання українців, а елегійна поезія, яка “найбільш відповідала особливостям національного менталітету народу, його соціальним та естетичним потребам” [6,244], в свою чергу, сприяла утвердженню філософії серця. Ліричний герой елегії, витворений на основі кордоцентричного світосприйняття, тому віддає своє серце і водночас того ж має в своєму серці, – кого любити. Все, що спадає йому на розум чи пам’ять, – йде від серця. Коли ж серце його “кам’яніє”, він втрачає здатність любити, розуміти, і навіть бажання жити.

Відтак образ серця, що постає символом емоційної сфери душевного життя людини, не тільки відтворює емоційний стан елегійного героя, набуває глибокого узагальнення, стає синонімом людяності, моральної чистоти, духовного багатства людини, її поривань у світ гармонії та краси, а й поглиблює психологічну сферу елегійного жанру, сприяючи його еволюції.

SUMMARY

From the article “Ukrainian romantic elegy and cordocentrism: some aspects of inter-action” by Olena Tkachenko and Olga Lakhtar on the basis of the old Ukrainian poetry and elegies of L. Borovukovskiy, M. Shashkevych, A. Metlynskiy, M. Petrenko, V. Zabyla and T. Shevchenko one can observe the influence of the philosophy of heart upon the development of Ukrainian elegy as the feature of national origin of the genre.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бовсунівська Тетяна. Історія української естетики першої половини XIX століття. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2001. – 344 с.
2. Бовсунівська Т. Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність // Сковорода Григорій: образ мислителя: Збірник наукових праць. – Київ, 1997. – С. 84–94.
3. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С. 127–138.
4. Каложний А.Е. Філософія серця Григорія Сковороди. Філософ без певної системи / Пер. з фр. Л.Р. Мелішкевич // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць / Упоряд. В.М. Нічик, Я.М. Стратій. – Київ: Наукова думка, 1992. – С.288–312.
5. Ткаченко О.Г. Теоретичні засади жанрового визначення елегії // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологічні науки. - 2006. - № 3(87). – С.68 – 74.
6. Ткаченко О.Г. Українська класична елегія: Монографія. – Суми: Вид-во СумДУ, 2004. – 256 с.
7. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові / Вступ. ст., упоряд. і прим. О.В. Мишанича. – К.: Наукова думка, 1983. – 694 с.
8. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В.І. Крекотень, М.М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – 680 с.
9. Українські поети–романтики 20–40-х років XIX ст. / Упоряд., підготов. текстів і прим. Б.А. Деркача, С.А. Крижанівського. – К.: Дніпро, 1968. – 636 с.
10. Чижевський Д. Філософія Г.С.Сковороди / Підготовка тексту, мовна редакція та вступ. ст. Л. Ушкалова. – Харків: Акта, 2003. – 432 с.
11. Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – 207 с.
12. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 528 с.
13. Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению Слова Божия // П.Д. Юркевич. Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 69–103.

Надійшла до редакції 2 лютого 2007 р.